

העניים הראויים

בראשית שנות ה-2000 למניינם בוצעו קיצוצים נרחבים בתשלומי ההעברה, כלומר בקצבאות לאוכלוסיות החלשות במדינת ישראל. מהלכי הקיצוצים זכו לתמיכה ציבורית בעקבות ביקורת כלפי מקבלי הקצבאות, בטענה שהם אשמים במצבם, למשל משום שהם מסרבים לעבוד, או מפני שהם מרמים את הרשויות.

המונח המקצועי לתופעה זו הוא העניים הלא-ראויים (Undeserving Poor). משמעות המושג היא שישנם עניים שאינם ראויים לסיוע, והסיבות לכך יכולות להיות רבות: סירוב לעבוד, עוני עקב החלטות עסקיות שגויות, מחלה שנגרמה כתוצאה מאורח חיים לא-בריא בעבר או בהווה ועוד. כחלק מהעמדה השלילית כלפי מקבלי הקצבאות יזם משרד האוצר בשנת תשס"ה את תכנית מהל"ב (מהבטחת הכנסה להכנסה בטוחה), הידועה יותר בכינויה "תכנית ויסקונסיץ". על פי תכנית זו חויבו חלק ממקבלי קצבת הבטחת הכנסה להתייצב במרכזים עירוניים בירושלים, חדרה, נצרת ואשקלון באופן יומיומי ולהסכים לעבוד בעבודות שיוצעו להם במרכזים אלה. מבקרי התכנית טענו כי היא כופה על הנזקקים עבודות משפילות וחסרות תכלית ופוגעת בכבודם.¹

השאלה אם יש לסייע רק ל"עניים ראויים" או לכל נזקק, מחייבת בחינה ערכית-יהודית. נבחן שאלה זו דרך כמה סוגיות.

א. צדקה לעני שיכול לעבוד

נפתח בדיון באחת הטענות הבולטות בשיח הציבורי, והיא שרבים מהעניים יכולים לעבוד, ולכן הם אינם זכאים לסיוע.² על מנת לדון בה, נקדים ונפתח בהגדרת 'עני' בשו"ע (יו"ד רנג, א):

מי שיש לו ר' (=200) זוז ואינו נושא ונותן בהם, או שיש לו חמישים זוז והוא נושא ונותן בהם, לא יטול צדקה.

כלומר, קו העוני נקבע על פי רכוש - 200 זוז, "שזהו שיעור הוצאתו במזונות ובמלבושיו לשנה... לו ולאשתו." (פירוש רבנו שמשון, פאה ח, ח, ד"ה מאתים), אמנם אם יש לאדם פחות רכוש (50 זוז) אבל הוא סוחר בו, הוא איננו מוגדר עני (שו"ע שם). פוסקים מאוחרים יותר קבעו שמשכורת חודשית קבועה מהווה תחליף לרכוש, וכך נכתב בשו"ע שם (סעי' ב):

וי"א שלא נאמרו השיעורים הללו אלא בימיהם, אבל בזה"ז, יכול ליטול עד שיהיה לו קרן כדי שיתפרנס הוא וב"ב מהריוח. ודברים של טעם הם.

וכך נפסק בערוה"ש (יו"ד רמח, ב):

דאם יש לו פרנסה פשיטא שאסור לו לקבל צדקה אף כשאין לו מאתים זוז...

גם הרב שמואל הלוי ואזנר (שו"ת שבט הלוי ח"ב סי' קכה) הלך בדרך זו:

ראה למשל דו"ח מבקר המדינה בעניין.

עי' עוד במאמרו של הרב יהודה עמיחי, "נתינת מ"ע וצדקה לעני שאינו מוכן לעבוד", אמונת עתיד 56,

כפר דרום תשס"ד, שסיכם כי יש לתת לעני שיכול ואינו רוצה לעבוד רק מזונות; הרב יהודה זולדן, "שלא יצטרך לבריות - מתמיכה למעגל העבודה, שבות יהודה וישראל", ירושלים תשס"ז, עמ' 450, שמסקנתו היא שאין חובה לתמוך במי שיכול ואינו רוצה לעבוד.

1

2

מי שיש לו משכורת קבוע שמתפרנס ממנה ברווח, פשיטא דלא יטול מן הצדקה.
וכן כתב הרב יעקב ישעיה בלויא, בספרו צדקה ומשפט (פרק ב סעי' ו):
מי שיש לו הכנסה קבועה ויכול להתפרנס ממנה, אסור לו ליטול, אע"פ שאין לו מזומן לשנה אחת.

ביחס לאדם הגורם לעצמו למצוקה נפסק בשו"ע (י"ד רנג, י):
עשיר המרעיב עצמו, ועינו צרה בממונו שלא יאכל ממנו, אין משגיחין בו.
כלומר, אדם בעל רכוש הבוחר בחיים של עוני - אינו זכאי לצדקה. דברי השו"ע אמורים באדם שיש לו כרגע רכוש והוא מסרב להשתמש בו. אולם מה דינו של אדם חסר רכוש, אשר יש בידו יכולת לעבוד ולפרנס את עצמו אך מסרב לעשות זאת?
הסמ"ק (מצווה כ) כתב בעניין זה:

'ולא תאמץ' - שלא יאמר מה לנו לסייע לפלוני אם היה רוצה היה מרוויח יותר מצרכו, תלמוד לומר: 'לא תאמץ', שאפילו אתה נותן מהמחשבה הזאת אתה עובר ב'לא תאמץ'.³
לדבריו, ישנו איסור מהתורה לתת צדקה מתוך מחשבה שהעני בעצם אינו זקוק לצדקה כיוון שאילו היה רוצה היה יכול לפרנס את עצמו. אלא שלא ברור מדבריו אם ישנו איסור במחשבה כזו דווקא משום שמדובר בעני שאינו יכול לעבוד, וזו הסיבה שבגללה צריך לתת לו צדקה בלב שלם,⁴ אולם אם מדובר בעני שבחר שלא לעבוד אכן לא היתה בכלל חובה לסייע לו, או שמא גם אדם הבוחר שלא לעבוד זכאי לצדקה, ולכן צריך לתת לו ואף אסור לראות אותו באור שלילי.
בדרך השנייה הלך הנצי"ב ופסק:

מנין לנו דכופין לעשות מלאכה כדי שלא יצטרך לצדקה?... אבל כל שאין לו אף על היום אלא במלאכה אין אנו מכריחים אותו לזה.⁵
לדבריו, הגדרת העני מתייחסת רק לרכוש הנמצא כבר בידי העני, ולא ליכולת שלו לעבוד ולצבור רכוש. אולם שיטתו היא דעת המיעוט, ורבים מהפוסקים חולקים עליו.

³ נראה שמקורו במדרש ויקרא רבה פר' לד (הובא גם בילק"ש בהר רמז תרסה); דברים דומים כתב רבי משה אלשיך (הק') בפירוש תורת משה דברים טו, ט. רבי אלחנן פרץ (מעשה הצדקה, ירושלים תשס"ה, עמ' כה הע' 2) כתב שמכאן יש ללמוד, שאף שאין דינו כעני, הרי "שנכון לפרנסו מעט".

⁴ כך הציע הרב נפתלי בר אילן, בספרו 'נקדש בצדקה', סעי' רכז.

⁵ שו"ת משיב דבר ח"ב סי' ס. הנצי"ב הביא ראייה לדבריו מדברי הגמרא (ב"מ יב, א) שם נאמר: "השוכר את הפועל - ילקט בנו אחריו, למחצה לשליש ולרביע - לא ילקט בנו אחריו". דהיינו, פועל שנשכר לעבוד בשדה יכול להביא עמו לעבודה את בנו שילקט את השיבולים שנפלו לקרקע המיועדות לעניים. אולם, אם הפועל סיכם עם בעל השדה שבתמורה לעבודתו הוא יהיה שותף ביבול (חצי, שלישי או רבע) אסור לבנו ללקט. הפרשנים נחלקו בביאור הלכה זו, כאשר רש"י פירש (ד"ה ילקט): "אם קיבל הפועל את השדה למחצה לשליש ולרביע - עשיר הוא, והרי הוא כבעל הבית בשדה זה, ולא ילקט בנו אחריו, לפי שלקט בנו לאביו". וכן דעת רבנו חננאל בשיטה מקובצת ד"ה למחצה. ובדברי המאירי, ד"ה השוכר, יש מקום לספק. כוונתם, שאם הפועל שותף ביבול אין הוא עני אלא עשיר, ולכן אינו יכול לשלוח את בנו לאסוף בעבורו שיבולים המיועדות לעניים. מדברי רש"י עולה שכל זמן שהכנסת הפועל מבוססת על עבודה הוא בגדר עני, אולם ברגע שהכנסתו מבוססת על רכוש אין הוא עני. בניגוד לכך פירשו בעלי התוס' (ד"ה ואבוה; תוס' הרא"ש שם ד"ה ואבוה): "כלומר כיון שיש לו חלק בשדה חייב בלקט...". וכן דעת הריטב"א, ד"ה והתנן, והראב"ד, בשיטה מקובצת ד"ה וזה לשון הראב"ד. לדעתם, ברגע שהעני שותף בשדה הוא מתחייב בעצמו לתת לעניים את השיבולים הנופלות ולכן אינו יכול לקחת אותן לעצמו אף שהוא עדיין בגדר עני.

ראש וראשון לחולקים הוא רבי יהודה החסיד בספר חסידים ((מרגליות, סי' אלף לה):
...עני שחפץ לכתוב ואין אחרים רוצים להשכירו, והוא משכירו - אין צדקה למעלה ממנה,
שהוא יגע בכתיבה ואתה נותן לו רווחים.
אבל אם תראה איש שיכול ללמוד והוא מבין, וסופר שיכול לכתוב, ואינם רוצים ללמוד
ולכתוב, אם תתן להם צדקה - קורא אני עליהם "לצדקה והנה צעקה".
כלומר, אדם הבוחר שלא לנצל את כישוריו המקצועיים אינו זכאי לצדקה. בדרך זו הלכו רוב
הפוסקים המאוחרים יותר⁶. כך למשל תוקף ה'כלי יקר' על התורה (שמות כג, ה) את אותם עניים
המסרבים לעבוד:

ומכאן תשובה על מקצת עניים בני עמנו המטילים את עצמם על הציבור ואינם רוצים לעשות
בשום מלאכה אף אם בידם לעשות באיזו מלאכה או איזו דבר אחר אשר בו יכולין להביא
שבר רעבון ביתם, וקוראים תגר אם אין נותנים להם די מחסורם.
כי דבר זה לא ציוה ה' כי אם "עזוב תעזוב עמו", "הקם תקים עמו", כי העני יעשה כל אשר
ימצא בכוחו לעשות, ואם בכל זה לא תשיג ידו, אז חייב כל איש מישראל לסעדו ולחזקו
וליתן לו "די מחסורו אשר יחסר לו".

גם בשו"ת מהרשד"ם (יו"ד סי' קסו) פסק באופן דומה:

ופשיטא שאין חלוק בין מי שיש לו ואינו רוצה להתפרנס למי שאין לו מעות בעין ויכול
להתפרנס ממקום אחר ממלאכה או אומנות או סחורה. שאם יעלה בדעת שכל מי שאין לו
מאתים זוז בעין ויכול להרויח מזונותיו במלאכה או בענין אחר כנזכר יתפרנס מן הצדקה, אין
ספק שהיה זה מן הנמנע שרבו מאד האנשים שאין להם מעות בעין והם בעלי מלאכה או דבר
אחר שיתפרנסו מן העשירים ולא היה הקומץ משביע את הארי⁷.

כלומר, ישנה השוואה מוחלטת בין אדם שיש לו רכוש לאדם שיש לו יכולת לעבוד ולפרנס את
עצמו. יתרה מזו, לא יתכן שאדם שיכול לעבוד זכאי לצדקה, כיוון שאילו כך היה היו אנשים רבים
מפסיקים לעבוד ומטילים את עצמם לעול על בעלי ההון.

המהרשד"ם הקשה על דבריו מההלכה הפסוקה המחייבת לתת לעני "די מחסורו" האישי, ובכלל
זה אם מדובר באדם שהתרגל לרמת חיים גבוהה, אפילו "סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו"
(כתובות סז, ב). אם כן, כיצד יתכן לכפות על אדם כזה לעבוד כדי לפרנס את עצמו? והוא מתרץ:
...הרי ודאי דלא מיירי אלא במי שהורגל ואין לו יכולת עתה בשום צד למצוא הרגלו ולימודו
ואפשר יסתכן, על זה אמרה תורה "אשר יחסר לו"; לא על מי שאבותיו ואחיו וארץ מולדתו
רגילים להתפרנס מטרחם ועמלם ויגיע כפיהם והוא רוצה להתנהג מעונג בלתי עמל דאין זה
נקרא "יחסר לו" כי הוא מחסר את עצמו.

כלומר, החובה לאפשר לעני רמת חיים גבוהה היא דווקא כשמדובר באדם שאין לו "יכולת עתה
בשום צד" לפרנס את עצמו. המהרשד"ם מגדיר יכולת במונחים אישיים, כלומר גם אם מבחינה
פיסית מדובר באדם שיכול לעבוד, כיוון שהוא לא הורגל בעבודה קשה, והדבר עלול להזיק לו -
יש חובה לפרנס אותו. מאידך, אם מדובר באדם שיש לו יכולת ממשית להתפרנס והוא בוחר
שלא לעשות זאת - אין חובה לתמוך בו.

דרישה אה"ע סי' עא ס"ק ג, מובא בבית שמואל שם ס"ק ג.

וכן כתב בספר הפלאה, קונ"א, הל' כתובות עא, ב - הובאו דבריו בשו"ת עטרת פז ח"א כרך ג - אה"ע

הביטוי "אפשר יסתכן" שבו השתמש המהרשד"ם ביחס למי שאין לו יכולת לעבוד, פותח פתח לשאלות נוספות: מה דינו של אדם החי בחברה המוקיעה את מי שעובד, האם הוא נחשב כמי ש"מחסר את עצמו" ואינו זכאי לצדקה? האם אדם שעבד בתפקיד ניהולי ופוטר, וכרגע יכול לעבוד אך ורק בעבודות כפיים, הוא בגדר מי שרגיל להתפרנס מיגיע כפיו או לא? ועוד.

יתרה מזו, גם אם ננקוט בפרשנות מצמצמת לביטוי "אפשר יסתכן", ונכלול בתוכו רק אדם שעבודה מסוימת עלולה לפגוע בבריאותו הפיסית או הנפשית, ובהתאם לכך נשלול ממנו את הזכות לקבל תמיכה, הרי שעדיין תישאר חובה לסייע לילדיו. רוצה לומר, שלילת הסיוע מאדם הנוהג בחוסר אחריות אינה פוטרת מלסייע לילדיו. אמנם, רצוי מאוד שהסיוע יינתן בדרך כזו שבה הוא יגיע ישירות אל הילד ולא להוריו, כגון מתן ארוחות וספרי לימוד בבית הספר. באופן כזה ישנה הבחנה בין מי שאינו ראוי לסיוע למי שראוי לסיוע. הערה נוספת שאותה חשוב להדגיש: כאשר מדובר באדם שיכול לעבוד הכוונה לאדם שיש לו יכולת להתפרנס. זאת בניגוד למצב של אבטלה גואה שאז ישנו קושי גדול למצוא עבודה.

הדברים שהובאו עד כה מכילים אמירה ערכית מורכבת: מחד גיסא, אדם היכול להתפרנס מיגיע כפיו ובוחר בבטלה אינו זכאי לצדקה, ומאידך גיסא, ישנה הגדרה אישית וגמישה לאותה "יכולת" לעבוד.

הרחבה נוספת של החובה לפרנס מי שיכול לעבוד עולה מסתירה בפסקי ההלכה של החתם סופר. לגבי חובת אדם לפרנס את הוריו העניים הוא כותב (שו"ת חת"ס י"ד סי' רכט):

בתורת כיבוד, דווקא כי לית ליה לאב ולא מצי להתפרנס כלל ממעשי ידיו; אבל כל זמן שיכול להתפרנס ממעשי ידיו, לאו כל כמיניה להטיל עצמו על בניו.

רוצה לומר, החובה של הבנים לפרנס את הוריהם חלה דווקא במקרה שלהורים אין יכולת לפרנס את עצמם, אבל אם ההורים בוחרים שלא לעבוד לא מוטלת על בניהם חובה לפרנס אותם. לעומת זאת, כותב הוא עצמו במקום אחר (חו"מ סי' קכז):

שיש מהקרובים שמפרנסים עצמם כל יום מיד לפה אבל אין להם קרן קצוב... דבר פשוט הוא שהם בכלל עניים שאפילו מגבאי צדקה היו מותרים ליטול.

כלומר, אדם שאין לו "קרן קצוב" יכול לקבל צדקה, אף שהוא מצליח להתקיים "מיד לפה", משמע שללא רכוש אדם מוגדר כעני!

נראה שההסבר לסתירה הוא שבמקור הראשון מדובר באדם שיש לו **מקצוע** שיכול לקיים אותו, ולכן אף שאין לו רכוש הוא אינו בגדר עני. לעומת זאת, במקרה השני, מדובר באדם ללא מקצוע מסודר המצליח בקושי לשרוד מבחינה כלכלית, ולפיכך אדם כזה נחשב עני. ההיגיון בהבחנה זו הוא שכיוון ש"קו העוני" מוגדר בהלכה כרכוש (200 זוז), כלומר, בבסיס כלכלי מוצק וזמין, לכן גם כאשר ממירים אותו ביכולת השתכרות, מדובר ביכולת השתכרות מוכחת וקבועה⁸.

ב. סיוע למי שהכניס את עצמו למצוקה

סוגיה נוספת הקשורה לשאלת ה"עניים הראויים" היא סוגיית הסיוע לאדם שגרם לעצמו להיות במצוקה, על ידי מעשה או מחדל. דוגמאות לכך הן: אדם שעישן או שלא ביצע פעילות גופנית והזיק לבריאותו, אדם שבזבז את הונו בהימורים וכעת הוא עני, אדם שלא טרח ללמוד מקצוע, ועוד ועוד.

⁸ וראה עוד בדברי הרב ואזנר והרב בלויא שצוטטו בתחילת המאמר.

ראיה חזקה לטענה שעל פיה אדם שהכניס עצמו למצוקה זכאי לסיוע, עולה כבר מהגמרא, הקובעת בדרך אגב כי אדם שהפקיר את כל רכושו דינו כעני. כך למשל נאמר בגמרא (נדרים פד, ב; ב"מ ט, ב; סוכה לה, ב):

ר' אליעזר סבר: לא נחשדו עמי הארץ על מעשר עני, כיון דאילו מפקר נכסיה והוי עני ושקל ליה הוא - לית ליה פסידא.

הרמב"ם (הל' שופר וסוכה ולולב ח, ב) פסק דין זה בהקשר של היתר דמאי לעניים:

אתרוג... של דמאי - כשר, שאפשר שיפקיר נכסיו ויהיה עני שמוותר לו לאכול דמאי...

זאת אף שלדעת הרמב"ם אין ראוי לנהוג כך, שהרי כתב בהל' ערכין וחרמין (ח, יג):

לעולם לא יקדיש אדם ולא יחריס כל נכסיו, והעושה כן עובר על דעת הכתוב שהרי הוא אומר מכל אשר לו ולא כל אשר לו כמו שביארו חכמים, ואין זו חסידות אלא שטות שהרי הוא מאבד כל ממונו ויצטרך לבריות, ואין מרחמין עליו...⁹

לכאורה ניתן היה להבין מהרמב"ם ש"אין מרחמין עליו" משמעו שעני כזה אינו זכאי לצדקה¹⁰. אולם כאמור, הרמב"ם עצמו לא פסק כך לגבי דמאי¹¹. ולכן נראה שכוונת הרמב"ם אינה לשלול צדקה אלא רק לגנות אדם שנהג כך. לחילופין יתכן שהרמב"ם מתאר תגובה אפשרית של הציבור גם אם אינה נתמכת על ידי ההלכה.

אכן, החתם סופר¹² כתב במפורש שלמרות האיסור, המפקיר מוגדר כעני וזכאי לקבל מתנות עניים בשדה. גם בשו"ת אגרות משה כתב במפורש שלמרות האיסור, המפקיר מוגדר כעני וזכאי לצדקה:

ואף כשהוא עצמו גרם לזה (=לעוניו) שלא בשביל לימוד תורה, והוא פושע, חייבין לפרנסו מצדקה. ובפירושו אמרו בב"מ דף ט' ע"ב דאי בעי מפקר לנכסיה והוי עני וחזי ליה...¹³

כך משמע גם מפוסקים אחרים שהביאו את דין אדם שהפקיר נכסיו ונעשה עני ולא העירו דבר. בניגוד לרושם העולה עד כה כאילו ישנה חובה לסייע גם למי שהכניס עצמו למצוקה, משמע אחרת מהלכות פדיון שבויים המופיעות בגמרא (גיטין מז, א), וכך פסק אותן הרמב"ם (הל' מתנות עניים ח, יג):

מי שמכר עצמו ובניו לעכו"ם או שלוה מהן ושבו אותן או אסרוהו בהלוואתן - פעם ראשונה ושנייה מצוה לפדותן, שלישית - אין פודין אותן, אבל פודין את הבנים לאחר מיתת אביהן, ואם בקשוהו להורגו - פודין אותו מידם אפילו אחר כמה פעמים.

כלומר, מדובר באדם שמכר עצמו לנוכרים, או שלקח הלוואה מנוכרים וכשלא שילם נלקח בשבי. צריך לפדות מהשבי פעמיים אדם שנהג כך, ולאחר מכן אין חובה לפדותו. אמנם, אם הוא נמצא בסכנת חיים יש חובה לפדותו¹⁴. גם את בניו יש לפדות לאחר מותו, על פי הסבר רש"י (שם, ד"ה

9 ובדומה לכך בהל' דעות ה, יב.

10 הרב נפתלי בר אילן (נקדש בצדקה סי' רטז) חידש על פי הרמב"ם שעני שהקדיש את כל רכושו זכאי אך

ורק לסיוע שיאפשר לו קיום, אבל אינו זכאי לסיוע "די מחסור". לענ"ד אין מקור לחידוש זה בכתובים.

11 ניתן לחלק בין היתר לאכול דמאי לבין חובת אחרים לתת לו צדקה, או בין מקדיש נכסיו ומפקיר נכסיו,

12 אבל כפי שנכתב למעלה לא כך סברו פוסקי ההלכה המאוחרים.

13 שו"ת חתם סופר חלק א (או"ח), קכד.

14 שו"ת אגרות משה חלק י"ד ד סימן לז.

14 כדוגמת שחרורו של אלחנן טננבאום משבי החיזבאללה, וראה מחלוקת האחרונים בהמשך.

משום), כיוון שאז לא יהיה מי שישמור וישגיח עליהם.

בספר ים של שלמה (גיטין ד, עב) צמצם עוד יותר את חובת הפדיון:

אפילו אותם עכשיו לא היה להם אלא פעם ראשונה, מכל מקום אין פודין, שהרי מוחזקים בני העיר לעשות בענין זה, ומפילים לעצמן על הקהל, כדי שיפדו אותן. ומכל מקום מי שגונב מן הגויים, שדינו בתליה, אין צריכין כלל לפדותו, כי הוא מתחייב בנפשו, ולא דמי להאי דזבין עצמו ללודאי כו', דמשמע אי לאו דהיה משומד היו פודין אותו. אין הפירוש שמכר עצמו לקטלא, אלא מכר עצמו לשעבוד, ולא ידע מזה עד אחר המכירה, דאם לא כן כל אחד היה מוכר עצמו ללודאי, והיו מצווים לפדותו. לדבריו, אין צורך בכך שאותו אדם יפול בשבי פעמיים כדי לפטור את הציבור מלפדות אותו, אלא די בכך שהוא חי במקום שבו אירעו מקרים כאלה כמה פעמים והוא ידע על כך. כמו כן גם כאשר מדובר בסכנת חיים, אם האדם ידע שהוא מסכן את חייו - אין חובה לסייע לו. לעומת זאת, המהר"ם מלובלין בתשובה (סי' טו) סובר שגם אם אדם סיכן את עצמו ישנה חובה לסייע לו:

ואין טענה לפטור מחויב פדיונו מטעם שהוא פשע בעצמו. שאין פושע בעצמו יותר ממוכר עצמו לעובדי גילולים (=נכרים)... וכן אין פושע יותר גדול מההוא גברא דזבין עצמו ללודאי... שהיו מבקשין להורגו...¹⁵.

כלל הדעות המסר העולה מהלכות אלה הוא שיש מצבים שבהם הציבור נפטר מאחריותו לפרט שנהג בחוסר אחריות. זאת בניגוד לרושם העולה מההלכה המחייבת לתת צדקה למי שהפקיר את רכושו.

החתם סופר (ח"מ) סי' קעז) מפרש את הלכות פדיון שבויים באופן כזה הפותר את הסתירה:

אלא שמכר עצמו לנוכרים פעמים ושלש והטיל עצמו על הציבור לפדותו, ומן התורה מחויבים לפדותו כדכתיב "אחרי נמכר גאולה תהיה לו", ולא לידח אבן אחר הנופל. רק יש כוח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה בשב ואל תעשה שלא לפדותו הואיל והטיל עצמו על הציבור, ובמקום פיקוח נפש דידיה לא גזרו...

דהיינו, מן התורה ישנה חובה לפדות כל אדם בכל מקרה, וחכמים הם שפטרו מפדיון שבויים לאחר שהדבר חזר על עצמו פעמיים. אמנם, במקרה של פיקוח נפש לא תיקנו חכמים תקנה והחובה מן התורה לפדות נשארה. מדברי החתם סופר ניתן להסיק אמירה ערכית עקרונית, שעל פיה ישנה חובה לסייע לכל אדם גם אם הוא עצמו הביא על עצמו את הצרה שבה הוא שרוי. זאת ועוד, לדבריו כלל לא ניתן ליישם את דיני פדיון שבויים במקרים אחרים, כיוון שלגבי פדיון שבויים ישנה תקנה מיוחדת החורגת מהדין הרגיל¹⁶.

גישה זו, הסוברת שמחדל שגרם למצוקה אינו פוטר את הסובבים מהחובה לסייע, באה לידי ביטוי בסוגיה נוספת - סוגיית הסיוע הרפואי למי שלא שמר על בריאותו. כמה מפוסקי ההלכה כתבו שחובתו של בעל לממן הוצאות בריאות של אשתו אינה כוללת מקרים שבהם אשה לא שמרה על בריאותה¹⁷. בתגובה לכך כתב בספר בית מאיר (סי' עח):

¹⁵ ועי' עוד בשו"ת דברי יציב, ח"מ סי' עט.

¹⁶ בניגוד לכך, העלה הרב נפתלי בר אילן (נקדש בצדקה סעי' רכא) אפשרות לראות בדין זה מקור מנחה

בכל מקרה של מצוקה באשמתו של העני.

¹⁷ חידושי הריטב"א כתובות נא, א ד"ה לקתה; בית יעקב סי' עט; שו"ת עין יצחק ח"א - אה"ע סי' ע.

...אם אכלה בפשיעתה דברים המזיקים... עד שחלתה נמי נימא (=גם נאמר) אין הבעל חייב ברפואתה! ותו מסתמא דעת חכמים בתקנה זו מפני שאשה כל שיש להן של הבעל העמידו הבעל בחיוב הזה במקום הציבור, שלא תהא מוטלת על הציבור, ומהראוי שכל מקום שפנויה מוטלת על הציבור אשה שיש לה בעל הוא במקומן.

אחת הטענות כנגד הגישה הפוטרת את הבעל היא שהבעל חייב בכל החובות המוטלים על הציבור, ומכאן שהציבור חייב לסייע גם למי שהביא על עצמו צרה. מסקנת פרק זה היא שאין למנוע סיוע מאדם שמעשה או מחדל שלו בעבר הוא שגרם למצבו הקשה כיום¹⁸.

ג. חיזוק התנהגות שלילית

שאלה נוספת שבה נעסוק בהקשר זה של "העניינים הראויים", היא סוגיית הסיוע המחזק התנהגות שלילית בהווה. במדרש ההלכה (ספרא בהר פר' ה) לומדים מהפסוק כך:

"כי ימוך אחיך ומטה ידו עמך" - אל תניחנו שירד... יכול אפילו אתה מפסידו לתרבות רעה? תלמוד לומר: "עמך".

ההנחיה בתורה היא לסייע לאדם היורד מנכסיו ושוקע לתוך עוני ("ימוך אחיך"). המדרש שאל על כך אם חובה זו קיימת גם כאשר הסיוע מחזק התנהגות שלילית ("תרבות רעה"), והתשובה לכך היא חד משמעית - לא!

בספרא לא מוגדר מהי אותה "תרבות רעה", והדבר בואר על ידי פרשני המדרש. הר"ש משאנץ (ד"ה יכול) מציע לכך שני פירושים:

כלומר, יכול אפילו עובר עבירה שהוא נפסד מדרך החיים. פירוש אחר, יכול אפילו מוטה ידו בשביל עבירות חנות וקוביא תהא מצוה להחזיק בו?

על פי הפירוש הראשון מדובר באדם העובר עבירות והתמיכה הכלכלית בו אמנם תסייע לו מבחינה חומרית אך תזיק לו מבחינה רוחנית¹⁹. על פי הפירוש השני מדובר באדם שהביא על עצמו מצוקה כלכלית בעקבות התנהגות בלתי מוסרית²⁰. אמנם, הדוגמא הראשונה ("זנות") אסורה על פי ההלכה, אבל הדוגמא השניה ("קוביא" - הימורים) אינה בהכרח אסורה באופן פורמלי, אף שהיא שלילית בעליל, ובכל זאת, היא פוטרת את הציבור מלסייע לעני כזה. ברוח הפירוש הראשון כתב בספר חסידים (מרגליות, סי' סא):

... "טוב מלא כף", כשאדם נותן ליראי שמים עניים שירדו מנכסיהם, "ממלא חפנים" לעניים שאינם מהוגנים²¹ "אשר בהם עמל ורעות רוח". ולא עוד אלא שנחשב לו לעוון כשהוא נותן לפריצים ונותן להם אתנני זנות ומקיים מורדין בהקב"ה בעולם.

כלומר, עדיפה צדקה מועטת ("מלא כף") לעניים יראי שמים, מצדקה מרובה ("מלא חפנים") לעניים "שאינם מהוגנים". זאת כיוון שהצדקה מחזקת את ההתנהגות השלילית שלהם. למרות

18 הגמרא (כתובות סז, ב) מביאה סיפורים על עניים מפונקים שלא יכלו להסתפק בסיוע ברמה רגילה אלא בסיוע ברמה גבוהה ואף בלתי אפשרית למימוש. אלא שקשה להוכיח מסיפורים אלה האם אכן היתה חובה לסייע להם או לא, וכן לא ברור מה נפסק להלכה מתוך כך.

19 עי' עוד פירוש קרבן אהרן, ספרא שם ד"ה יכול, וכן משמע מהגהות הגר"א לספרא שם, אות ב.

20 עי' גם פירוש הראב"ד לספרא שם, ד"ה יכול.

21 מקור הביטוי "עניים מהוגנים" הוא בבבא קמא טז, ב.

הנחיה זו, העוסקת בהתנהגות שלילית מבחינה דתית-מוסרית²², נוהגות עמותות הצדקה הדתיות והחרדיות שלא להפלות לרעה אדם שאינו שומר מצוות. בהתאם לפירוש השני, ישנן התייחסויות גם להתנהגות שלילית מבחינה כלכלית, דוגמת דבריו של הרש"ר הירש (ויקרא כה, לה):

יכול אתה מפסידו לתרבות רעה של עצלות מחמת התמיכות החוזרות ונשנות? תלמוד לומר, 'עמך' - בעצמאות של פעילות מפרנסת...

כמו כן, יש לשלול גם תמיכה בהתנהגות שלילית מבחינה רפואית, כפי שכתב הרב אלחנן פרץ בספרו 'מעשה הצדקה' (עמ' כו):

המבקש צדקה עבור צורכי גופו והדברים שצריך מזיקים לו - אין בזה צדקה. כגון סמים ואולי גם סיגריות אין בנתינות אלו משום צדקה... אם כי הסתפקתי... שמא אין בזה איסור כל כך לתת להם דבר מועט.

דהיינו, ברור שאדם הנותן כסף לעני על מנת שזה ישתמש בהם באופן המזיק לו עצמו - אינו מקיים מצוות צדקה, ואף עובר על איסור. הרב פרץ התלבט אם יש איסור גם במתן מעט צדקה לאדם כזה, כך שלא יהיה די בה כדי לקנות את הדבר המזיק לו, או שהדבר מותר.

סיכום

שאלת "העניים הראויים" נבחנה משלוש זוויות: **האחת**, סיוע לעני שיכול להיחלץ ממצבו הכלכלי הקשה על ידי עבודה. בשאלה זו נחלקו הפוסקים, כאשר דעת הרוב היא שאין חובה לסייע במקרה כזה, ודעת המיעוט שחובת הסיוע במקומה עומדת.

הזווית **השנייה**, היא אדם שנזקק לסיוע עקב מעשה או מחדל שלו **בעבר**. אדם שהפקיר את כל רכושו ונעשה עני - זכאי לצדקה. במקרה של נפילה בשבי, הציבור נפטר מחובתו לפדות שבויים אם מדובר באדם שחזר על מעשים חסרי אחריות שלוש פעמים. אולם מדברי פוסקי ההלכה האחרונים משמע שמעיקר הדין חובת הסיוע קיימת תמיד, וכאן מדובר על תקנה מיוחדת הפותרת. גישה זו, שעל פיה מחדלי העבר של הנזקק אינם פוטרים את הציבור מלסייע לו עלתה בהקשר של סיוע רפואי למי שהזיק לבריאותו.

הזווית **השלישית** שנידונה היתה שאלת סיוע המחזק התנהגות שלילית **בהווה**. בהקשר זה הובאו מקורות השוללים סיוע לאדם הנוהג באופן לא ראוי מבחינה דתית-מוסרית, או הנוהג באופן המזיק לו עצמו מבחינה כלכלית או רפואית.